

Universiteit
Leiden

The Netherlands

De invloed van het Jiddisj op het liturgisch Hebreeuws

Wolff, F.A. de

Citation

Wolff, F. A. de. (2019). De invloed van het Jiddisj op het liturgisch Hebreeuws. *Alef Beet : Tijdschrift Van De Vereniging Tot Bevordering Van De Kennis Van Hebreeuws*, 2, 37-44.

Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3494255>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3494255>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De invloed van het Jiddisj op het liturgisch Hebreeuws

Frederik de Wolff

Prof. dr. F.A. de Wolff
studeerde en doceerde
Semitische Talen en
Culturen en Biomedische
Wetenschappen in
Leiden, en studeerde
Jiddisj in Amsterdam. Hij
is als gastonderzoeker
verbonden aan het
Scaliger Instituut van de
Universitaire Bibliotheken
Leiden en emeritus
hoogleraar Toxicologie
aan het LUMC.

Jiddisj en Hebreeuws: ik zou de Nederlanders niet de kost willen geven die denken dat dit twee benamingen voor eenzelfde taal zijn. De lezers van *Alef Beet* behoren daar zonder twijfel niet toe, maar het kan geen kwaad eerst enkele alineas te wijden aan een korte beschrijving van het Jiddisj.

Het Jiddisj is een in oorsprong Middelhoogduits dialect met wat Romaanse invloeden, dat rond 1100 in het Rijnland ontstond. Was er aanvankelijk geen verschil in omgangstaal tussen Joden en hun niet-Joodse burens, na de door de Kerk opgelegde isolatie werden er steeds meer Hebreeuwse en Aramese termen in de omgangstaal van Joden opgenomen. De eerste geschreven tekst die men algemeen als Jiddisj beschouwt vinden wij op folio 54r van het Machzor van Worms uit 1272,¹ een Jiddisj rijmpje ingebed in een Hebreeuwse tekst:

גוט טק אים בְּטָגָא
שׁוּוֹר דִּישׁ מַחְזֹר אִין בֵּית הַקְּנֻסֶת טְרָגָא

*Gut tak iem be-tage
s wer dies machzor in beis ha-knesses trage*

Een goede dag valt hem ten deel
die dit feestgebedenboek de synagoge binnenbrengt

Dit zou het begin zijn van een bloeiende literatuur gedurende 700 jaar, met als bekroning de Nobelprijs voor Literatuur voor Isaac Bashevis Singer in 1978.

Het Jiddisj van Singer is niet rechtstreeks ontstaan uit het Rijnlandse Jiddisj van de Middeleeuwen. Dit ontwikkelde zich tot het West-Jiddisj dat werd gesproken in Midden- en West-Europa, tot in Noord-Italië en Noordoost-Frankrijk. In de negentiende eeuw was het West-Jiddisj nog maar op enkele plaatsen in gebruik. Het Oost-Jiddisj² van Singer ontstond in een Slavisch-talige omgeving na emigratie van Duitse Joden naar Polen sinds de Kruistochten. In de daaropvolgende eeuwen nam het Jiddisj naast Semitische ook Slavische fonemen en idioom op. Het ontwikkelde een zeer rijke woordenschat, zonder de kerneigenschappen van een Germaanse taal te verliezen.

¹
Nu in de Nationale Bibliotheek van Israël in Jeruzalem. Het tekstje is mooi te zien op bv. he.wikipedia.org/wiki/שׁוּוֹר, en, met enige moeite, op bladzij 2 van dit nummer.

²
Verder wordt onder Jiddisj verstaan het Oost-Jiddisj.

Tot ongeveer 1700 waren er meer Sefardische en Oriëntaalse Joden in de wereld dan Asjkenaziem, maar met name in de negentiende eeuw veranderde dit significant. Geschat wordt dat er in 1939 in totaal 19 miljoen Joden waren, waarvan 90 procent Asjkenaziem.³ Die spraken zeker niet allemaal Jiddisj, maar een ruime meerderheid deed dat wel. Jiddisj was de מאמע-לשון – *mamelosjen*, moedertaal – van de *chassidim* en hun religieuze opposenten, de *misnaggedim*, maar ook van de seculiere *maskilim*, *Bundisten* (socialisten) en zionisten. Toen sommigen van deze laatsten zich eind negentiende eeuw in Palestina vestigden namen zij het Jiddisj mee. Over de taalstrijd Jiddisj-Hebreeuws die toen onder de zionisten werd gevoerd wil ik het hier nu niet hebben. Zoals bekend is deze strijd in het voordeel van het Hebreeuws beslecht.⁴

Anno 2019 kunnen wij vaststellen dat het Jiddisj als omgangstaal onder seculiere Joden vrijwel geheel is verdwenen, maar onder bepaalde groepen orthodoxe Joden – met name *chassidim* – nog springlevend is. In Antwerpen, de Londense wijk Stamford Hill, en in sommige wijken van Jeruzalem en New York kan men nog frequent Jiddisj op straat horen. In veel orthodoxe *jesjivot* – ook niet-chassidische – wordt het Talmoed-onderwijs in het Jiddisj gegeven.

Modern Hebreeuws

Uit het voorgaande is het goed te begrijpen dat het Jiddisj invloed heeft gehad op het idioom van het Modern Hebreeuws. Het meest bekend is wel de vraag naar iemands welzijn *כִּיָּה נִשְׁכַּח*, dat een letterlijke vertaling is van het Jiddisje *וואָס הערט זיך vos hert zikh*, valt er wat te melden? De neiging van Asjkenaziem om de klemtoon van een Hebreeuws woord naar voren te schuiven is een invloed van de omringende Slavische talen. Bekend is ook de in oorsprong Slavische uitgang voor een beroepsaanduiding *-nik*. Het Hebreeuws kent verschillende goed-Semitische vormen om iemands functie te omschrijven, zoals *חַיָּט* voor kleermaker, *נְקָדָךְ* voor punctuator (van een manuscript) en *בְּנָאי* voor bouwvakker. Desondanks is de vorm eindigend op *-ניק* zoals *קיבוצניק*, met het vrouwelijke equivalent *-ניקית*, in de moderne spreektaal heel populair geworden. Oorspronkelijk benadrukte deze vorm dat de omgangstaal van een groot deel van de Joodse bewoners van het Ottomaanse Palestina het Jiddisj was, later kreeg het gebruik van dergelijke Jiddisje vormen een wat ironische connotatie. De *ניק*-vorm mag daarom best als een verrijking van het Hebreeuws worden gezien, evenals de Jiddisje woorden die een plaats in het Hebreeuws hebben gekregen. Ik vergeet niet licht de woorden van

3
M. Weinreich, *History of the Yiddish Language*. Vertaald in het Engels door S. Noble en J.A. Fishman. Chicago-London 1980. p. 173.

4
Zie hiervoor ook *Sifroet* 21 (2019).

de Arabische lompenkoopman die, tijdens mijn eerste bezoek aan Israël in 1966, in de straten van Tel Aviv luidkeels naar אַלטע זאַכן *alte zakhen* vroeg. Ook het mooiste Jiddisje woord ooit, שְׂלִימַזְלֵנִיק – *sjlimazzelnik*, ‘pechvogel’ – heeft een welverdiend plekje in de spreektaal verworven.

Sommige taalkundigen beweren dat de invloed van het Jiddisj op het Modern Hebreeuws zó sterk is dat dit geen Semitische taal meer is maar een hybride.⁵ Ik heb moeite met dit standpunt, al ben ik geen deskundige op dit specifieke gebied. De pioniers van de herleving van het Hebreeuws waren weliswaar primair Jiddisj-talig, maar de moderne omgangstaal is mede gevormd door de vele honderdduizenden Oriëntaalse Joden die zich vooral na 1948 in Israël hebben gevestigd en geen woord Jiddisj kenden. Ik houd het er maar op dat het Modern Hebreeuws zeker een invloed van het Jiddisj heeft ondergaan, en dat dit vaak als verrijking van de taal kan worden beschouwd.

Liturgisch Hebreeuws

Wat ik in het vervolg van dit artikel wil aantonen is dat ruimschoots vóór het ontstaan van het Modern Hebreeuws er al een invloed van het Jiddisj op het Hebreeuws kan worden onderscheiden. Ook wil ik laten zien dat deze invloed niet altijd een verrijking is geweest. Dit verschijnsel speelt zich vooral af in een religieuze setting – logisch, want het Hebreeuws was indertijd vrijwel geheel gereserveerd voor religieuze aangelegenheden. Ik wil erop wijzen dat de volgende voorbeelden niet het resultaat zijn van systematisch onderzoek, maar een willekeurige selectie van zaken die mij zijn opgevallen, onder meer tijdens de dagelijkse gebeden.

Laten we met het volgende beginnen: het woord voor gebedskleed, טְלִית, heeft in het Hebreeuws het meervoud טְלִיתוֹת *tallitót*. Maar in het Jiddisj, ook in het oude Nederlands-Joodse taalgebruik, wordt dit טְלִיתִים *talléisiem*. Die meervoudsvorm inclusief het penultima-accent kun je tegenwoordig soms ook in het Hebreeuws horen, en dan krijgt het zelfs een min of meer ideologische functie. In strikt orthodoxe kring zegt men *talléisiem*, in religieus-zionistische omgeving wordt *tallitót* gebruikt. Men kan daar wisselend over denken. Is *talléisiem* een natuurlijke ontwikkeling van de taal en daarom acceptabel of zelfs toe te juichen, of is het een teken van *ammeratses*, ongeletterdheid, en daarom verwerpelijk? Het oordeel daarover laat ik aan de lezer.

Opmerkelijk is ook dat men in het Jiddisj geneigd is aan veel vreemde woorden, of ze nu uit het Hebreeuws of het Latijn komen, de Hebreeuwse mannelijke meervoudsuitgang toe te kennen. Zo is

5
Zie onder andere G. Zuckermann, *A new vision for Israeli Hebrew: Theoretical and practical implications of analyzing Israel's main language as a semi-engineered Semito-European hybrid language*. J. Modern Jewish Studies 5 (2006) 57–71.

het meervoud van *doktor* – een graag en veel besproken onderwerp – *doktóryriem*. Dat is dus ook bij *talléisiem* gebeurd.

Hebreeuwse teksten

Ik wil enkele voorbeelden bespreken van een invloed van het Jiddisj op met name het Hebreeuws in halachische – Joods-wettelijke – discussies en in de *sidoer*, het gebedenboek.⁶ Die invloed kan in mijn optiek behoorlijk storend zijn.

Een belangrijk halachisch onderwerp is שְׁמִירַת הַלְשׁוֹן – vrij vertaald: ‘let op je woorden’ – tevens de titel van een in Joodse kring immens populair boek door Israel Meir Kagan (1839–1933). Er wordt meestal verwezen naar de ondertitel van dit werk: סֵפֶר הַחַיִּים הַחַיִּים ‘het boek van degene die het leven liefheeft’.⁷ Volgens wijdverbreid Joods gebruik wordt een beroemd geleerde uit het verleden vaak genoemd naar de titel van zijn bekendste boek, voorafgegaan door het bepaalde lidwoord. Naar deze auteur verwijst men meestal als ‘de Chófets Cháyim’ (let op de klemtonen op de eerste lettergrepen, zoals in het Jiddisj). Het werk wordt nog steeds in velerlei vorm en vertalingen uitgegeven. Het handelt over het verbod op roddel, laster, achterklap en soortgelijke overtredingen, en het belang van het voorkomen daarvan. Enigszins gnuiwend merk ik op dat deze populariteit met name te danken is aan het behagen dat men schept in het overtreden van dit verbod, en aan de moeite die het kost om dit te onderdrukken.

De Hebreeuwse verzamelnaam voor genoemde overtredingen is לְשׁוֹן הַרַע, *lesjón ha-rá*, maar er is in de Asjkenazische wereld geen mens die dit zo uitspreekt.⁸ Men zegt *lósjen hórré*, en in een gevocabliseerde uitgave van שְׁמִירַת הַלְשׁוֹן die nu voor mij ligt staat zelfs לְשׁוֹן הַרַע. Ook de beginnende Hebraïst weet dat לְשׁוֹן הַרַע een status constructus is, en dat het ‘de taal van het kwaad’ betekent. Als er in plaats van לְשׁוֹן הַרַע had gestaan: הַלְשׁוֹן הַרַע, dan was het in ieder geval wel standaard Hebreeuws geweest. Was men in de Joodse wereld waar het Jiddisj de spreektaal was, niet meer zo goed op de hoogte van de *ins and outs* van de Hebreeuwse grammatica? Als we er de Jemenitische *sidoer*, לְשׁוֹן הַרַע – *Tiklāl*, op naslaan en kijken in de ברכות השחר, de inleidende zegenspreuken die men zegt voordat het eigenlijke ochtendgebed begint, dan zien we daar een wens, een יְהִי רָצוֹן. Daarin wordt gevraagd ons die dag te behoeden voor een reeks onaangename zaken waaronder מְלִשׁוֹן הַרַע – ja, zo hebben we het geleerd! Het is bekend van de Jemenitisch-Joodse gemeenschap dat ze het Hebreeuws in zuivere vorm hebben bewaard, en zeker geen invloed van het Jiddisj hebben gehad. Wij mogen daarom

6
Voor de indeling van en de begrippen in de *sidoer* verwijst ik graag naar het heldere overzicht van Albert van der Heide: “עבודת הקדש” de woorden van de liturgie” in *Alef Beet* 28, 1 (2018), 29–36.

7
Een verwijzing naar Psalm 34:13 in samenhang met de context (vs. 14). Een ander, puur halachisch werk van hem, de *Misjna Broera*, is tenminste even invloedrijk.

8
Een uitzondering op deze regel is ondergetekende.

aannemen dat de status constructus-vorm de juiste is, en dat *lósjen hórré* niet correct is.⁹

Er zijn meer voorbeelden van dit verschijnsel. ברוך שאמר is de inleidende zegenspreuk die voorafgaat aan de reeks psalmen die men zegt voor het centrale gedeelte van het ochtendgebed. Daarin komt de volgende zinsnede voor: אב הַרְחֵמֵן הַמְהַלֵּל בְּפִי עַמּוֹ – ‘Barmhartige Vader, geprezen door de mond van Zijn volk’. בְּפִי עַמּוֹ is duidelijk weer een status constructus, waarin de vorm פִּי het *nomen regens* is van פֶּה, mond. Maar slaan wij de meest gezaghebbende, internationaal in gebruik zijnde Asjkenazische sidoer שלם יאיר השלם¹⁰ open, dan zien we tot onze verrassing de zinsnede הַרְחֵמֵן הַמְהַלֵּל בְּפִי עַמּוֹ, en dat is gewoon slecht Hebreeuws. Zou men niet meer geweten hebben dat פִּי niet alleen ‘mijn mond’ betekent, maar ook ‘de mond van’? Dat zal ten dele wel zo zijn, maar er lijkt nog iets anders aan de hand te zijn.

Mijn oudste Artscroll-editie van 1986, nog met Engelse vertaling, geeft in een voetnoot aan dat de Kabbalisten hebben gekozen voor de grammaticaal onjuiste vorm עַמּוֹ בְּפִי omdat de *gematria*, de letterwaarde van בְּפִי, 87 bedraagt, en dat is precies het aantal woorden van de inleidende bracha ברוך שאמר. *Se non è vero, è ben trovato...*¹¹ Helemaal opmerkelijk is dat de eerste druk van de eerste editie van שלם יאיר השלם uit 1993 עַמּוֹ בְּפִי vermeldt, maar dat is in een latere druk van diezelfde eerste editie gewijzigd in עַמּוֹ בְּפִי. Kennelijk hadden sommige gebruikers geklaagd over deze verbeterde aanpassing.

Opvallend is dat in alle andere geraadpleegde sidoeriem – de oudst bekende van Sa’adya Gaon (892–942), de Jemenitische, de Italiaanse en de andere Asjkenazische – allemaal עַמּוֹ בְּפִי staat, maar dat behalve in de genoemde Asjkenazische Artscroll-sidoer (zie noot 10), verder alleen in de sidoeriem met de zogenaamde *noesach Sefard*¹² de tekst עַמּוֹ בְּפִי is opgenomen. Dat wijst allemaal op een kabbalistische achtergrond van deze merkwaardige formulering.

Oorzaken

Er zijn verschillende oorzaken te noemen die tot wijzigingen in de liturgische teksten van de Jiddisjtalige Asjkenaziem hebben geleid.

De oudste is het werk van middeleeuwse en latere censoren, die in opdracht van Rome teksten van de Talmoed en de sidoeriem aanpasten waar zij vermoedden dat er een negatieve verwijzing naar Jezus werd gemaakt. Een bekend voorbeeld is het schrappen van één frase uit het *Alenoe*, de afsluiting van de drie dagelijkse gebeden. Daarin stond een zin, verwijzend naar ‘de volken der

9

Vergelijk ook: Albert van der Heide, “Beli Ain haRa” in *Rara Hebraica*, Leiden: Quid Novum Pers 2019, 48–50.

10

סדור יצחק יאיר השלם, Brooklyn: Artscroll-Mesorah 2007.

11

Ik heb het nageteld, en het klopt echt: 87 woorden.

12

Dat is *niet* een Sefardische sidoer maar een in oorsprong Asjkenazische, beïnvloed door de kabbalist Isaac ben Solomon Luria (1534–1572). Deze tekst is met name bij chassidiem in gebruik.

– שָׁהָם מְשַׁתְּחוּיִם לְהֶבֶל וְרִיק, וּמִתְפַּלְלִים אֶל אֵל לֹא יוֹשִׁיעַ. 'aarde': 'want zij knielen voor ijdelheid en leegte, en bidden tot een god die niet helpt', waarvan niet kan worden ontkend waar dit op sloeg. Deze zin is dan ook geschrappt uit alle gebedenboeken in het areaal dat onder controle van de Rooms-Katholieke Kerk stond. In andere streken bleef deze gehandhaafd, en inmiddels is deze zin in veel Asjkenazische uitgaven toch weer toegevoegd, zij het soms nog tussen haakjes.

Maar ook door ontwikkelingen binnen het Jodendom zelf stonden de teksten onder druk. Het eind van de achttiende eeuw was getuige van de opkomst van de reformbeweging, de *misnaggediem* en het chassidisme. Dat laatste was gericht op de arme, weinig ontwikkelde massa's in Oost-Europa. Kennis van het Hebreeuws werd niet zo belangrijk geacht – men kon tenslotte ook in het Jiddisj met de Schepper communiceren. De reform, eerst in Duitsland populair maar later ook in Oost-Europa, legde veel meer de nadruk op de studie van het Bijbels Hebreeuws dan op de rabbijnse bronnen, en bracht aanzienlijke wijzigingen aan in de teksten van de gebeden. We zullen hier nu niet nader inhoudelijk-grammaticaal op ingaan omdat dat nogal ver zou voeren. Omdat de reformbeweging haar roeping wel heel letterlijk opnam en de Sjabbat naar zondag verplaatste, de besnijdenis en andere *mitswot* afschafte en een orgel in sjoel aanbracht, riep dit krachtige tegenreacties op vanuit de orthodoxie. Met name in Litouwse *jesjivot* zoals Mir, Slabodka en Ponevezh werd de studie van de Tenach en goede kennis van de Hebreeuwse taal zozeer met de reform geassocieerd dat dit bijna als ketterij werd gezien.¹³

Door al deze invloeden konden in de loop der eeuwen kleine en grotere verontreinigingen in het Hebreeuws sluipen, die in de tekst van de sidoer het meest storen omdat je die dagelijks weer tegenkomt. Het naar mijn gevoel meest interessante voorbeeld heb ik voor de afsluiting van dit korte artikel bewaard. In de eerste zegenspreuk voorafgaand aan het reciteren van het *Sjema* in de ochtend, יוצר אור, komt in de Asjkenazische sidoeriem een zinsnede voor die ik decennialang dagelijks heb gezegd, en die mij – met een Leidse opleiding waarin kennis van de Hebreeuwse grammatica erin werd gestampt – vaak het gevoel gaf van 'hier klopt iets niet'. Dat is de zin waarin van de engelen wordt gezegd:

כְּלָם אֱהוּבִים, כְּלָם בְּרוּרִים, כְּלָם גְּבוּרִים,
וְכְלָם עֲשִׂים בְּאֵמָה וּבִירָאָה רְצוֹן קוֹנֵם

13
Nog steeds is dit merkbaar in de jesjiva-wereld. Het *lvre-taitsj* – de mix van Jiddisj, Hebreeuws en Aramees waarin de Talmoed wordt onderwezen – is een heel bijzonder jargon. Zie ook p. 51.

Allen zijn ze geliefd, allen uitverkoren, allen machtig,
en allen voeren zij met vrees en ontzag de wil van hun
Schepper uit.

Het gaat om het laatste woord קוֹנֵךְ, waarvan de betekenis ‘hun
Schepper’ wel duidelijk is uit de context. Dat wijst op een
participium קוֹנֵךְ met een bezittelijk suffix 3.m.pl.¹⁴ Maar die vorm
roept naar mijn gevoel vragen op.

De stam קנה betekent niet alleen ‘kopen’ maar ook ‘scheppen’.
Al in Genesis 14:22 komen we deze wortel in die betekenis tegen.
Ook in het Hebreeuws van de sidoer komt die vaak voor, vooral in
de participiumvorm קוֹנֵךְ ‘Schepper’, in de status constructus קוֹנֵךְ.
In de eerste bracha van de *Amida*, met het *Sjema* de kern van het
ochtendgebed, staat onder meer גוֹמֵל חֲסִדִים טוֹבִים וְקוֹנֵה הַכֹּל –
‘die grote weldaden bewijst en Schepper is van alles’. Het is bekend
dat ל”ה-stammen in de geschiedenis van de taal oorspronkelijk
meestal ל”ה-stammen waren. Voor de stam קנה zien we dat terug
in afgeleide vormen zoals קָנִי וְקָנִי. In verwante talen als het
Oegaritisch en het Aramees komen we de stam q-n-y ook tegen.
Die *yod* is dus wel een behoorlijk sterke stamradicaal, en het is
opmerkelijk dat we die in קוֹנֵךְ niet tegenkomen. קוֹנֵךְ doet op deze
plaats het meest denken aan een *Analogiebildung* van קוֹלֵךְ ‘hun
stem’ of כָּלֵךְ ‘zij allen’, maar dat is geen afdoende verklaring.

Een aanloop naar de beantwoording van mijn vraag kwam ik
tegen toen ik in Frankrijk in een Sefardische synagoge kwam voor
het ochtendgebed. De Sefardiem hebben het voordeel dat ze het
gehele gebed hardop zeggen, en toen we aankwamen bij de eerste
bracha voor het *Sjema* hoorde ik de *sjeliach tsiboer* – de voor-
ganger – geen קוֹנֵךְ maar luid en duidelijk קוֹנֵיךְ zeggen. En zo
bleek het ook in de Sefardische sidoeriem te staan.

Thuisgekomen bleek dat niet alleen de Sefardiem deze tekst
gebruiken, maar letterlijk alle andere sidoeriem van buiten Jiddisj-
land. Merkwaardig is echter dat ook de Duitse en Nederlandse
sidoeriem de vorm קוֹנֵךְ gebruiken, terwijl die minder aan het
Jiddisj waren blootgesteld. Het kan zijn – en daar zijn meer
voorbeelden van – dat de West-Asjkenazische tekst is beïnvloed
door de Pools-Litouwse Asjkenaziem, die door sommigen als
‘vromer’ worden gezien. De oplossing voor deze vraag vinden we in
de West-Asjkenazische sidoer *Avaudas Jisroel* van R. Yitzhaq ben
Aryeh Yosef Dov (Seligman Bär; in de volksmond ‘De Bär’).¹⁵ In zijn
uitgebreide commentaar op de sidoer neemt hij wel de Sefardische
en Italiaanse tekst קוֹנֵיךְ maar wijst deze vorm af omdat dit een
meervoudsvorm lijkt die zou kunnen suggereren dat er meer dan

14

Het substantief קוֹנֵךְ
komt in het Rabbijns
Hebreeuws voor als
technische term voor een
eed van abstinentie:
קוֹנֵךְ אֶפְסוֹר עוֹלָה עָלַי – *ik
beloof dat ik geen wol(len
kleding) aantrek* (Misjna
Nedarim 7, 3). Het is
onwaarschijnlijk dat deze
betekenis hier in de
sidoer van toepassing is.

15

Uitgegeven in Rödelheim
1868; vele malen
herdrukt.

één Schepper zou zijn – het zij verre van ons. Er is in de oude West-Asjkenazische handschriften geen steun voor Bär's standpunt te vinden. In 2016 verscheen de sidoer *Tefillas Jeschurun*, resultaat van jarenlang onderzoek door Rabbiner Schlomo E. Hofmeister in Wenen. Deze fraai vormgegeven sidoer bevat een reconstructie van de oorspronkelijke West-Asjkenazische gebeden op basis van oude handschriften, waarbij alle invloeden van censoren en verlichters zijn gecorrigeerd.¹⁶ De oorspronkelijke vorm קוֹנִיָּהָם kreeg weer zijn oude plaats, met als voetnoot: קוֹנִיָּהָם: נוסח מאוחר. Het lijkt erop dat Bär zich niet had gerealiseerd dat de יוֹנִיָּהָם een stamradicaal was, en dat het geen meervoud maar enkelvoud was, met een meervoudig suffix.

Het verhaal leek dus wel duidelijk: ook hier was er sprake van een gebrekkige kennis van het Hebreeuws onder Jiddisj-taligen. En daarmee leek de kous af, tot een telefoontje van rabbijn Uriël Keesing uit Jeruzalem, met wie ik dit probleem had besproken: weet je wel dat de tekst קוֹנִיָּהָם רְצוֹן עֲשִׂים een basis heeft in de Babylonische Talmoed, en wel tractaat Sanhedrin 42a over de zegening van de nieuwe maan? En ja hoor, in de *Vilner Shas*, de standaarduitgave van Romm, Vilna (1835) staat het echt: קוֹנִיָּהָם. Maar niet getreurd: dankzij de app *Hachi Garsinan* op mijn telefoon is het een kwestie van minuten om na te gaan of de Vilner editie – die tot stand is gekomen in Jiddië – ook alternatieven kent in de wereldwijde gedigitaliseerde collecties van oude handschriften. In de Bayerische Staatsbibliothek is een vrijwel compleet handschrift van de Talmud Bavli, BSB Cod. Hebr. 95, in 1342 in Frankrijk geschreven. Daarin staat op fol. 334r duidelijk het woord קוֹנִיָּהָם (= קוֹנִיָּהָם), waar de Vilner editie קוֹנִיָּהָם heeft. Opmerkelijk is dat in de *Editio princeps* van het tractaat Sanhedrin van de Babylonische Talmoed, in 1520 gedrukt bij Daniel Bomberg in Venetië, op deze plaats al de term קוֹנִיָּהָם voorkomt. Kennelijk circuleerde deze vorm al in de zestiende eeuw in de Asjkenazische wereld.

Men kan zich afvragen of קוֹנִיָּהָם een onder invloed van het Jiddisj ontstane onjuistheid is, of een legitieme variant van קוֹנִיָּהָם. Wat de tekst van de sidoer betreft acht ik het eerste het meest waarschijnlijk. De קוֹנִיָּהָם-versie zien we tenslotte alleen maar in de latere Oost-Europese sidoeriem optreden; in alle andere versies van andere tradities die wij nasloegen komt die niet voor, evenmin als in de vroege Asjkenazische gebedenboeken.¹⁷ Maar geheel uitsluiten dat קוֹנִיָּהָם in andere bronnen wel degelijk voorkomt kunnen wij niet. תִּיקוּ – Wij zullen het weten als de profeet Elia weerkomt: תִּשְׁבִּי יְתֵרָךְ קְשִׁיּוֹת וּבְעִירֹת, de Tisjbiet zal alle lastige vragen oplossen.

16

Momenteel helaas niet leverbaar.

17

Bij het ter perse gaan van dit artikel stuitte ik in een Antwerps Chassidisch *shtibl* op twee uitgaven van *noesach Sefard* (zie noot 12): *Sidder Tefillas Shloymo*, Brooklyn: Artscroll-Mesorah 1995, en *Sidder Ts'loeso d'Aharon*, Chassidei Pinsk-Karlin, Jeruzalem 2016. Beide hebben קוֹנִיָּהָם in de eerste beracha voor het Sjema. Oudere uitgaven van *noesach Sefard* hebben meestal קוֹנִיָּהָם. Deze nieuwe aanpassing houdt wellicht verband met een toename in het gebruik van het Hebreeuws in chassidische kringen.